

ÇALIŞMA İLİŞKİLERİNDE DENETİMİN GİZİLLEŞMESİ BAĞLAMINDA ELEKTRONİK GÖZETİM PRATİKLERİNİN OTORİTESİ

Aslıcan Kalfa
Ankara Üniversitesi
Hakan Topateş
Ankara Üniversitesi

ÖZET

1970'li yıllardan itibaren enformasyon teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişme yeni bir toplum yapısının ortaya çıkmasına ve bu toplumsal formasyonda çalışma ilişkilerinde köklü bir değişime neden olmuştur. Bu değişimde bilgisayarlaşmanın artması, yeni işlerin yaratılması ve bilgisayara bağımlı kılmış, yeni bir tür vasıfsız büro işçisinin ortaya çıkması başat bir konuma sahiptir. Enformasyon teknolojileri emek sürecini dönüştürmenin yanı sıra, onun denetimini sağlayacak son derece etkin araçların geliştirilmesine yol açmıştır. İnternet teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte gözetim toplumu tartışmaları yoğunlaşmıştır. Bu süreçte çalışma ilişkilerindeki denetim pratikleri, iktidar ve otorite ile biçimlenen yeni bir boyut kazanmıştır. Denetimin gizilleşmesi, işyerlerinin görünmez bir panoptikona dönüşmesine yol açmıştır. Bireysel mahremiyetin ve kişilik haklarının ihlaline varan yoğun denetim ağı, bireylerin kendi kendilerini denetledikleri bir dizge yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: İktidar, otorite, yeni çalışma ilişkileri, enformasyon teknolojileri, elektronik denetim.

ABSTRACT

Since the 1970's, the rapid development of the information technologies has caused to the appearance of a new structure of society and a radical change in the industrial relations in this social formation. In this change the rise of the use of computers, the creation of new jobs and the rise of a new type of an office worker who is unskilled and has been made dependent to computers have a dominant position. Besides changing the labour process, information technologies have led to the improvement of profoundly efficient tools which provide the control of the labour process. With the development of internet technologies the discourse of the surveillance society has intensified. In this process the practises of control in the industrial relations have a new dimension which is shaped out by power and authority. The invisibility of control has led to the transformation of workplaces into an invisible panopticon. The dense network of control, which comes to the violation of individual privacy and personal rights has created a system in which individuals control themselves.

Key words: Power, authority, new industrial relations, information technologies, electronic control.

GİRİŞ

Çalışma yaşamında elektronik denetim sistemlerinin gelişimi kökenlerini 1970'lerde ortaya çıkan ve bilgi çağı, enformasyon çağı, üçüncü Sanayi Devrimi, enformasyon toplumu ya da “ağ toplumu” (Castells, 2005) olarak nitelenen dönemden almaktadır. Enformasyon toplumu, teknolojik gelişmelerin ürünü olan enformasyon sistemlerinin gelişmesiyle bilginin hızla yayılarak egemenleştiği, buna koşut olarak izleme, kaydetme, bilgi toplama faaliyetlerinin yoğunlaştığı, tüm bunların bir denetim ve gözetim sarmalına yol açtığı toplum tipi olarak tanımlanabilir. Enformasyon toplumunun oluşumuyla birlikte toplumun birçok kesimini derinden etkileyen, bilgisayar temelli yeni bir yaşam biçimi ortaya çıkmıştır.

Enformasyon toplumunun özü, 2. Dünya Savaşı sırasında askeri amaçlarla kullanılmaya başlanan bilgisayar teknolojilerinin 1970'li yıllarda çalışma yaşamına girerek iş örgütlenmesinde köklü değişiklikler yaratmasıyla oluşmuştur. Bu yeni ekonomi Castells'e göre enformasyona ve ağ örgütlenmesine dayanan küresel bir ekonomidir (2005: 99). Küresel ağ ekonomisinde enformasyonun kendisi üretim sürecinin bir ürünü olmuştur; ekonomide verimlilik artışının asıl amacı kardır ve bu verimlilik artışları enformasyonel kapitalizmin teknolojik gelişimiyle sağlanır (2005: 119).

Enformasyon teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla elektronik kayıt sistemlerinin kullanımı ivme kazanmış, bilgi üzerindeki denetim artmıştır. Sanayi sonrası toplum tipi olarak da nitelendirilen bu dönemde bilgi, iktidarın ayrılmaz bir parçası ve “üretim esas gücü” olmuş (Lyotard, 1990: 11–12), iktidar araçlarının belirleyici alanında var olmaya başlamıştır. Bu bağlamda D. Bell, değer kaynağını bilginin oluşturduğunu ve emek değer kuramının yerini “bilgi değer kuramına bırakması” gerektiğini belirtir (1980a: 506, aktaran Kumar, 1995: 25).

Bell mikroelektronik, biyoteknoloji, telekomünikasyon teknolojilerindeki hızlı ilerlemelerle biçimlenen bu çağda doğanın yerini zaman içerisinde teknolojinin aldığını, sanayi sonrası toplumun kaçınılmaz bir biçimde yeni bir ütopyacılaşma neden olduğuna değinir (1976: 488). Bell'e göre şirketler ve girişimcilerin yerini bu toplum tipinde bilimciler ve mühendisler alacaktır. Ancak bir “altın çağ” açılacağına dair öngörü taşıyan bu düşüncenin yanı sıra bilgi toplumunda bilginin gerçekten çoğalırken aynı zamanda metalaşmakta olduğu gerçeği göz önünde tutularak değerlendirme yapılması gerekmektedir. M. Foucault da böylesi bir toplum yapısı içinde özgürlük alanları olarak ancak heterotopyaların kaldığından söz eder. İnsanlığın özgür, özerk bir alan bulabileceği tek alan Foucault için heterotopyadır.¹

Enformasyonun enformasyonsuzlaştırılması suretiyle bilginin metalaşmaya başladığı ve güvenilirliğinin zedelendiği, muğlak bilgi ile gerçek bilgi arasındaki ayrımın belirsizleştiği bu süreçte enformasyon teknolojilerinin yayılması ve toplumsal yaşamı sarmasıyla karakterize olan sosyo-ekonomik ilişkiler ağı, 1990'lı yıllarda internet teknolojilerinin ge-

¹ Heterotopya Foucault tarafından karşıt ütopya anlamında kullanılarak gerçek özgürlük alanları biçiminde tanımlanmıştır. Heterotopyalar tarihsel zamanlar içinde sürekli var olmuşlardır. Koloniler, klinikler ve tiyatrolar heterotopyalara örnek olarak gösterilebilir.

lişimiyle birlikte gözetim toplumuna geçiş sürecini belirginleştirmiştir. Böylelikle toplumun bütününe saran ve gözetime dayanan şeffaflık çalışma yaşamında da yansımaları bulmuş ve elektronik denetim biçimleri çalışma ilişkilerindeki denetimin gizilleşmesi özelliğini taşıyan yeni bir otorite biçiminin oluşmasına neden olmuştur. Kapitalist örgütlenme bağlamında çalışanların disipline edilmesi açısından önem kazanan işyeri denetimi (Savcı, 2002: 336) gözetim toplumunda görünmezleşmiş, Sanayi Devriminin başlangıç evrelerindeki basit denetim pratiklerinin, işten kaçtıkları an çocuk işçileri kırbaçlarla tekrar çalışmaya zorlayan denetçilerin yerini elektronik denetim sistemleri almıştır.

I. ENFORMASYON TOPLUMU

1950 sonrasında Bell, Lipset, Aron, Dahrendorf gibi düşünürler “sanayi sonrası toplum” görüşünü ortaya atmışlardır. 1970’li yıllarda ise içinde yaşanılan toplumun bir enformasyon toplumu olduğu düşüncesi belirmiş, bu değişimin olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirilmesi yönünde farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Enformasyon teknolojilerinin hızlı ilerlemesiyle bilginin hızla yayılabilmesinin, verimliliği ve bilgiye ulaşmada özgürlüğü beraberinde getireceğinin ileri sürülmesiyle yaşanılan gelişmeler olumlu olarak bir yandan da özellikle Marksist düşünürler yaşananları geç burjuva ideolojisiyle anlamlandırarak eleştirmişlerdir (Kumar, 1995: 16).

Başlıca enformasyon toplumu kuramcıları Masuda, Stonier ve Bell’dir. Enformasyon toplumu fikri Naisbett ve Toffler gibi kuramcılar tarafından popüler kitaplar yazılarak geniş kitlelere yayılmaya çalışılmıştır. Örneğin Toffler sanayi sonrası çağda emek gücünün % 10-20’lik bir oranının elektronik ev ortamlarında çalışabileceğini belirtir. Bu yeni üretim biçiminde çevre, toplum, aile, kent yapılarında değişimler ortaya çıkacaktır. İşyerleri yerine evlerde yapılan elektronik üretimle birlikte Toffler, bireyselliklerin, çoğulcu aile biçiminin, ortak çalışan yabancılaşmamış üreticilerin ve bilinçli yurttaşların oluşturacağı bir yapıyı vurgular (Frankel, 1991: 178).

Enformasyon toplumu düşüncesinin önde gelen kuramcılarında D. Bell, sanayi toplumunun mal üretmeye dayalı olması gibi, sanayi sonrası toplumun da enformasyon toplumu olduğunu (1973: 467, aktaran Kumar 1995: 22) belirtir. Başka bir deyişle enformasyon toplumu bilginin üretimine dayalı bir toplum tipidir. Bu noktada Bell’in temel aldığı kavram sanayi sonrası toplumdur; bilgi sanayi sonrası toplumu tanımlar (Kumar, 1995: 22). D. Bell’e göre sanayi sonrası toplum: “Eksiksiz bir toplumsal düzenin resmi değildir; bu kavram, toplumsal yapının (ekonomi, teknoloji ve tabakalaşma sistemi olarak gösterilmiştir) eksenindeki bu değişmeyi tanımlayıp açıklamaya yönelik bir girişimdir. Ancak böyle bir değişim bir ‘temel’ ile bir ‘üst yapı’ arasındaki özel bir determinizmi içermez... Post-endüstriyel bir aşamaya girmekte olan çeşitli toplumların farklı politik, ekonomik kümelenmelerinin olması daha muhtemeldir.” (Swingewood, 1998. 372). Bell’e göre enformasyon toplumunun doğuşu bilgisayar ile telekomünikasyon sistemlerinin artan birlikteliğiyle olmuş, böylelikle bilginin işlenmesi ile iletilmesi arasındaki kopukluk giderilmiş, üretilen değerlerin kaynağı bilgi olmuştur (1980a: 506–513, aktaran Kumar, 1995: 23). Zaman ve mekânla sınırlı olan eski toplumların aksine (Kumar, 1995: 24) enformasyon toplumunun insanı sınırsızlığı yaşamak-

tadır. İnternetle kurgulanan sanal toplumun en önemli özelliği, insan hayatının mekânsızlaştırılması ve mekânsızlığın normalleştirilmesidir.

Stonier de üretim süreciyle ilgili bir analiz sunmuş, enformasyon teknolojileriyle birlikte üretim sistemlerinin temel girdileri olan toprak, emek ve sermayenin yerini enformasyonun aldığını belirtmiştir (1983: 8, aktaran Kumar, 1995: 26). Keza enformasyon toplumlarının geleceği ile ilgili son derece olumlu ve ütopyik olarak nitelenebilecek görüşler sunan Yoneji Masuda da enformasyon hizmeti veren kurumların fabrikaların yerini alacağını ileri sürer (1985: 621, 626, aktaran Kumar, 1995: 26). Stonier, Masuda ve Bell enformasyon toplumunun sanayi toplumunun yerini, üretim sistemleri ve girdilerle birlikte nasıl aldığını ya da alacağını açıklamış olmaktadır.

Enformasyon toplumu düşüncesini savunanların çoğu enformasyon devriminin üretim ilişkileriyle sınırlı kalmadan, tüm toplumu ve gündelik hayatı etkileyeceğini ileri sürmüşlerdir (Kumar, 1995: 27). Bu durum bilgisayarlaşmış olan, bilgisayar ve internet teknolojilerinin geniş kesimlerin hem iş hem de özel hayatlarında var olduğu günümüz toplumu için geçerliliğe sahiptir. Özellikle internetin gündelik hayata içkin olma hali son derece çarpıcı bir gelişme göstermiştir. Enformasyon toplumunu savunan düşünürler enformasyonun nasıl bir toplum tipi yarattığını saptamak ve analiz etmekten öte, pek çok ütopya kurgulanmasıyla birlikte geleceğe dair öngörüler de geliştirmişlerdir. Bunların kimileri kara ütopya olarak nitelenen olumsuz, diğerleri ise olumlu ütopya ve öngörülerdir. Olumlu ütopyalar gelecekte çalışmanın ortadan kalkacağından, her işi robotların yapabileceği öngörüsüyle mutlu ve refah içinde bir toplumun yeşereceğinden söz eder. Masuda, Stonier ve Bell bu düşüncenin temel savunucularıdır. Bu olumlu ütopyalar, çalışmanın ortadan kalkmasıyla birlikte insanların oyun ve eğlence faaliyetlerine vakit ayıracakları mutlu toplum tasavvurlarının yer aldığı 19. yüzyıl ütopyacı sosyalistlerinin görüşlerini anımsatmaktadır. Örneğin Stonier bu mutlu topluma dair öngörüsünü şu biçimde betimler:

... herkes bir aristokrat, herkes bir filozof. Yekpare genişlemiş bir eğitim sistemi, nasıl geçim sağlanabileceği üzerine eğitim ve enformasyon sağlamakla kalmaz, aynı zamanda nasıl yaşamak gerektiği konusunda eğitim ve enformasyon sunar. Geç sanayi toplumunda yiyecek sağlama endişesinden kurtulduk. Geç iletişim toplumunda tüm maddi kaynaklar konusundaki endişelerimizden de kurtulacağız. Ve tıpkı sanayi toplumunun kölelik, kıtlık ve salgın hastalıkları ortadan kaldırmış olması gibi, sanayi sonrası ekonomi de yetkecilik, savaş ve çalışıp didinmeyi ortadan kaldıracaktır. Tarihte ilk kez, çözüme kavuşturduğumuz sorunların oranı, yarattığımız sorunların oranından daha yüksek olacaktır” (1983: 214, aktaran Kumar, 1995).

Geleceğin toplumuna ilişkin olumlu öngörülerden birisi de bilgisayarın var olan toplumsal hiyerarşileri yıkıcı bir rol üstlenecek “büyük eşitleyici” olacağına (Naisbitt, 1984: 281–282, aktaran Kumar, 1995: 27), enformasyonun adeta bir Mesih gibi karşılanacağına, bolluk ve barışı beraberinde getireceğine (Stonier, 1983: 214, aktaran Kumar, 1995: 28) dairdir. Ancak günümüz savaş teknolojilerinin kullanımında ve terör faaliyetlerinin yürütülmesinde enformasyon teknolojilerinin önemi büyüktür. Bu teknolojiler, tüm söylenenlerin aksine gerek geç kapitalist toplumların küreselleşmeyle eklemlenmesi sonucu sermaye birikiminin kolaylaşması, gerek savaş ekonomisinin gelişimini perçinlemesi gibi nedenlerle

dünyadaki gelir adaletsizliklerini artırıcı ve sınıfsal çelişkileri derinleştirici bir rol oynamıştır. Enformasyon teknolojileri bilgiye kolayca ve anında erişebilmede, savaş stratejilerinin geliştirilmesinde ve uygulanmasında çeşitli kolaylıklar sağlamakta, böylelikle iktidarın egemenliğini yeniden üretmektedir. Güvenliği tesis etmek gibi bahanelerle iktidar güçleri kendilerini yeniden üretebilecek bir zemin bulmakta, örneğin Amerika “küresel jandarma misyonunu üzerine almaktadır” (Dolgun, 2008: 241). Enformasyon toplumunda bilgi ve teknolojik gelişmeler iktidar araçlarının belirleyici alanında var olmaya başlamıştır. Böylelikle iktidar araçlarının teknolojik gelişmeleri tekeline tutarak toplumu denetledikleri ve bilgi kaynaklarına kolayca erişebildikleri bir yapı oluşmuştur.

Enformasyon toplumuna dair olumsuz ütopya ve öngörüler geliştirenler denetimin ve bilgiye kolayca ulaşılabilirliğin kişilerin özel alanlarını alt üst edici yönüne ve iktidarın ihtiyaç duyduğu bilgi kaynaklarına kolayca egemen olabilmesine vurgu yapmaktadırlar. Lyotard da, tıpkı kara ütopyacılar gibi, ulus devletlerin toprak savaşının yerini, enformasyon toplumunun ileriki aşamalarında enformasyonun denetimi için gerçekleşecek savaşların alacağı öngörmüştür (1990: 12). Bunun yanı sıra her işi bilgisayarların yapabileceği varsayımıyla artan vasıfsızlaşmanın bazı meslekleri ortadan kaldıracığı öngörüsü de, olumsuz görüşlere sahip olanların varsayımları arasında yer almıştır.

Enformasyon toplumu kuramcıları, 1970’lerden ve 1980’lerden itibaren toplumun enformasyona bağımlı olarak biçimlenmesinin düşünce sacayaklarını geliştirmeye başlamışlardır. Bu yıllarda yapılan bazı öngörülerin gerçekleşmiş olması sözü geçen kuramcıların başarısını gösterir. Sözelimi Colin Gill’in, banka hesaplarının tutulması, gazete ve dergilerin okunması, alışveriş, tüketim, eğlence, oyun, sohbet, iletişim (1985: 6, aktaran Kumar, 1995: 38) gibi gündelik hayata dair birçok etkinliğin kişisel bilgisayarlar aracılığıyla yapılabileceğini öngörmesi ve tüm bunların günümüzde gerçekleşmiş olması dikkate değerdir. Bununla birlikte, enformasyon teknolojilerinin çalışma ile ilgili etkileri konusunda ileri sürülen olumlu düşünceler gerçekle uyumlu olmaktan uzaktır. Nitekim enformasyon teknolojilerinin artan bir şekilde gelişmesiyle, vasıflı işlerde ve doğallıkla vasıflı işlere olan talepte bir artış gözleneceği belirtilmekle birlikte birçok vasıfsız işin yaratıldığını (Kumar, 1995: 37) ve teknolojilerin çalışanların var olan vasıf düzeylerini düşürdüğü açıktır. Bunun yanı sıra enformasyon teknolojilerinin gelişiminin birçok kişiyi işinden etmesi söz konusu olmuş, ancak yeni işler de yaratılmıştır (Kumar, 1995: 38). Enformasyon toplumunda çalışma ilişkilerinde meydana gelen bir başka değişiklik de topluma içkinleşmiş enformasyon teknolojilerinin otoriter bir nitelik taşımasıdır. Bu çerçevede otorite ve iktidar kavramlarının etraflıca tartışılması gerekmektedir.

II. OTORİTE VE İKTİDAR KAVRAMLARI

Otorite, “Başkalarında otorite istek ve koşullarına uyma halinin yaratılması yetenek ve kapasitesidir” biçiminde tanımlanabilir (Presthus, 1960, aktaran Cem, 1972: 117). İktidar kavramı ise “Bir kimsenin veya bir grubun diğerlerini kontrol edebilme kapasitesini anlatır; ...çeşitli sosyal ve siyasal ilişkilerde gözlenebilir” (Gönenç, 2001: 132). Otorite, siyasal, toplumsal, ekonomik, idari, yargısal, askeri olmak üzere birçok farklı düzlemdeki yapıların işleyişinin şaşmaz bir doğruluk inancı olarak ussal bir içerikte tanımlanabilmekte, örneğin

Weber'in bürokrasiyi demir bir kafese benzetmesinde görüldüğü gibi, ya da olay ve olguların gizil, fizik ötesi bir var oluşu nedeni olarak algılanabilmektedir.

Otorite ilişkisel bir kavramdır ve aile otoritesi, yargısal otorite, askeri otorite gibi geniş bir kavramsal kullanım alanı bulmuştur. R. Sennett'in düşüncelerine göre toplumu oluşturan herkes otoriteye gereksinim duyar. Otorite güvenlik ve güçlülük arayışıdır ki otoriteyi elinde bulduran kişi, zaten bu güce ve güvenlik duygusuna sahip olmuştur. Sennett, sözcük parçalarının görüngüler biçiminde birbirleriyle ilişki içine girdikleri zaman daha büyük bir bütünü oluşturduklarını belirtir; buna göre "patron babadır", "ülke yurttur" türündeki görüngüler aslında daha farklı anlamlar taşır. Düşünürün çözümlemelerinde paternalist otoritenin bu bağlamda değerlendirilmesi paternalizmin otoritesinin sahte sevgiye dayalı bir otorite olduğunu gösterir (1992: 57). Esnek çalışma biçimleri ise "otoritesiz iktidar" doğurur. Örneğin işyerindeki takım çalışmalarında iktidar vardır ancak ortada belirgin bir otorite görülmez. Böylelikle "Yeni kapitalizm çalışma zamanının örgütlenmesinin yeni biçimlerini geliştirmiştir" (Sennett, 1998: 21). İktidar yapısının içerdiği zincirleme otorite, korku ve saygıyla meşruluğunu sağlayarak topluma yayılır. Çalışma ilişkilerindeki esnek üretim yöntemleri böylelikle yeni iktidar düzeninin görünümünü oluşturur. Yeni kapitalizmde toplumun en alt tabakalarında yer alanların kullanabilecekleri yegâne kaynak zamandır. Diğer sosyal sınıflar zamansal tahakkümlere bağımlı durumdadır. Kişilerde bireysel denetimlerini yitirme korkusu zamanın denetimi konusunda belirir. "İnsanların işyeri dışındaki duygusal yaşamlarını en fazla etkileyen olgu, ileri teknoloji veri aktarımı, küresel hisse senedi piyasası veya serbest ticaretten ziyade yeni kapitalizmin zamansal boyutudur" (Sennett, 1998: 24).

Otoriteyle yakın bir anlam ilişkisine sahip olan iktidarın B. Russell tarafından ele alınışı, kavramın farklı görünümlere sahip olan yapısını gösterir. Bu bağlamda iktidar, servet, silah gücü, sivil makamlar, düşünceye söz geçirme gibi çeşitli biçimler almaktadır. İktidarın bu biçimlerinin hiçbiri diğerlerine göre üstün değildir, aynı zamanda diğer iktidar biçimlerinden de türememişlerdir. (1990: 12–13). Yalın iktidar bireylerin ya da grupların sadece iktidar serveti güdülerinin bulunduğu, gücünü salt korkuya, yaptırıma dayandırarak kuran iktidardır. Tam da bu anlamıyla yalın iktidar tehlikeli bir muktendir olma pratiğidir. Pragmatist inancın yaygınlaşması "yalın gücün egemenliğine yol açar" (1990: 268). Russell sanayileşme yıllarının işçilerinin örgütlü olmamaları ve ücretlerini düzenleyecek herhangi bir yasal dayanaklarının da bulunmaması nedeniyle yalın iktidar ilişkilerine bağımlı olduklarını belirtir (1990: 104).

Galbraith'e göre iktidarın kaynaklarını "kişilik", "örgüt" ve "mülkiyet oluşturur. Bunların arasında en dolaysız, yalın iktidar biçimi mülkiyettir. Ancak yakın geçmişte mülkiyetin iktidar gücünün yerini örgüt almıştır. İşsizlik tazminatı, sendikaların varlığı, liyakat gibi etmenler mülkiyete dayalı iktidarın gücünü zayıflatarak bu gücün örgüte dayalı iktidara kaymasına yol açmıştır. Galbraith "Örgüt iktidarın temel kaynağıdır diye, mülkiyetin günümüzde görmezlikten gelinecek bir araç olduğu sanılmamalıdır" (2004: 58) der. Örgütlerin gücünü caydırıcılık, koşullandırıcılık ve ödüllendiricilik sağlar. Bugün örgütlerin asıl iktidar kaynağı olmalarının nedeni yönetimin gücünün mülkiyet sahiplerinden yöneticilere geçmiş olmasıdır. Bu düşünceyi Adolf Berle ve Gardiner C. Means de savunmaktadır (Galbraith, 2004: 129). Berle ve Means, Amerika'da şirket yöneticilerinin şirket sermaye-

sinde küçük bir hisseleri olmasına karşın şirket kararlarında büyük yetkilerinin bulunmasını incelemişlerdi (1991). Buna göre mülkiyet merkezden çevreye yayılır, iktidar çevreden merkeze doğru hareket eder. Modern şirket yöneticileri bugünün güçlüleridir, papa ve kralları andırırlar. Aslında bu durum Berla ve Means'ın ifadelerinin aksine liberal ekonominin içinde bulunduğu yeni temellerin ortaya çıkarttığı iktidarın çoğullaşan görüntüsünün arkasındaki tekillik ilişkilerinin gizlendiği bir örtü niteliğindeki denetimsiz bir mülkiyet rejimi anlamına gelir. Russell da büyük ekonomik örgütlerin gelişmesinin yönetici iktidarı olarak adlandırılan yeni tip bir iktidar sahibi birey görüntüsünü ortaya çıkarttığını söylüyordu (1990: 45). Bu bağlamda Galbraith için günümüz bir “örgüt çağı”dır. Bugünkü büyük firmalar bir önceki yüzyıldaki sermaye ve mülkiyet egemenliği çağındaki iktidara göre daha zayıf bir konumda bulunurlar.²

Gorz ise modern toplumların öznesiz iktidarından söz ederek iktidarın bir egemenlik aygıtının varlığı olduğunu belirtir. Bu aygıt kendisini oluşturan kişilere “işlevsel bir iktidar” yüklemektedir (1986: 66). İktidara sahip olanlar insanlar değildir, insanlara sahip olanlar iktidarlardır ki iktidarın işlevine uygun olanlar iktidarı yönetirler (1986: 58). Büyük endüstriyel üretimde kimsenin elinde olmayan iktidar bir özne değildir; endüstriyel hiyerarşide de sadece icracılar bulunmaktadır. Gorz'a göre tüm modern iktidarların öznesi yoktur ve günümüzün teknokratik iktidarının işlevsel bir meşruluğu da bulunmamaktadır (1986: 51). “Bu iktidar bir özne-kışıye değil, kışinin, şirketin, kurumun, devletin organigramında³ sahip olduğu yere, işleve aittir” (1986: 52).

İktidar kavramını çözümlenmede Michel Foucault'nun incelemeleri yol gösterici bir niteliğe sahiptir. Gözetim toplumunun ve gizil denetimle oluşan yeni çalışma ilişkilerinin açılmanması bakımından Foucault, 20. yüzyılın en özgün düşünürlerinden biridir. Foucault'ya göre iktidar, “hem bireyleri, hem bilgiyi kuran teknikler vasıtasıyla uygulanan gerçekliğin ilişkilerini de içeren bir strateji” (Lacombe, 1996: 338), “örgütsel ya da bireysel amaçlar için kullanılan, ilişkisel olan” (Townley, 1993: 520), gizil bir şeydir. Bu ilişkisellik, iktidarın sadece belli bir kurumla değil, pratiklerle, tekniklerle ve izleklerle birleşmesine neden olmaktadır. Foucault, iktidarın “kime ait olduğu, nerede yer aldığı gibi sorulardan ziyade, iktidarın nasıl olduğu sorusuyla” (Townley, 1993: 520), yani onun niteliğiyle ilgilenmektedir. İktidar “dışlayan”, “baskı yapan”, “soyutlayan”, “maskeleyen”, “saklayan” değil, gerçeği ve gerçekliği üreten bir niteliğe sahiptir (Foucault, 1997: 94, aktaran Townley, 1993: 522; Fox, 1998: 416).

Foucault'nun iktidar kavramını analiz biçimi, 17. yüzyıl siyaset bilimi kuramcılarının büyük ölçüde farklılaşmakta, hatta bu çözümlenmelerin aksi yönde ilerlemektedir. Buna göre

² Heterotopya Foucault tarafından karşıt ütopya anlamında kullanılarak gerçek özgürlük alanları biçiminde tanımlanmıştır. Heterotopyalar tarihsel zamanlar içinde sürekli var olmuşlardır. Koloniler, klinikler ve tiyatrolar heterotopyalara örnek olarak gösterilebilir.

³ “Organigram, ‘örgütlenme danışmanları’ (ya da onların olmadığı durumda hukukçular) denilen iktidar teknisyenleri tarafından geliştirildi; bir bütünün işlerliğini tanımlar; bu bütünü uzmanlık görevlerine böler, bu görevleri yerine getirenler arasındaki dikey ve yatay iletişim düğümlerini belirler. Bir görev, eşgüdüm, denetim vb. şebekesi, parça halindeki bilgi ve kararların dolaşımını ayarlar, bir kişi ya da grubun üstünlüğünü engelleyecek biçimde dengelenen ve birbirlerini dışlayan kısmi iktidarlar öngörür” (Gorz, 1986: 59–60).

iktidar belli bir kişiye ya da kişilere, zümreye ya da gruba ait değildir. Bir iktidar kaynağı olarak hükümdarları belirleyerek onlar üzerinden analiz yapan, özellikle Thomas Hobbes'un Leviathan'ında vücut bulan 17. yüzyıl kuramcılarının iktidar çözümlemelerinin aksine Foucault'ya göre iktidar yöneten-yönetilen gibi ikiliklerden çok, belli bir tarihsel dönem içerisinde ortaya çıkan çeşitli kapatma kurumlarına dayanmaktadır. İktidarı monarşi kaynaklı analiz etmek son derece kolaydır, ancak bir hükümdarın insanların özel yaşamlarına bütünüyle müdahale edemeyeceğini gözden kaçırmamak gerekir. Böylelikle iktidarın görünür olmasından, gözlenebilen bir şekilde etkinlikte bulunmasından çok "hedefini görünür ve izlenebilir kılmasından" söz edilmektedir (Rouse, 1994: 95).

Foucault kapitalizmin iktidar ilişkilerini, 17. yüzyılda ortaya çıkan hapisane, akıl hastanesi, okul, fabrika gibi "total kurumlar" temelinde üretim ilişkilerini de kapsayarak farklı boyutlarıyla ele almaktadır. Buna göre sanayi toplumu çalışmayanları toplumsal olarak benimsemez, kapatır:

"Kapitalist sanayi toplumu başıboş grupların varlığına hoşgörü gösteremezdi. Paris'in nüfusu olan yarım milyon kişinin altı bini kapatılmıştı. Bu binalarda hiçbir tedavi etme niyeti yoktu, herkes zorunlu çalışmaya tabiydi. 1665'te Paris'te polis yeniden örgütlendi: böylece toplumsal oluşum için bir satranç tahtası oluşuyordu; polis kapatılan başıboşları sürekli gözetliyordu" (2005: 83).

Bu gelişmeler açısından bir dönüm noktası 1656 yılında Paris'te Genel Hastanenin kurulması olmuştur. Foucault'nun "büyük kapatılma" olarak adlandırdığı bu örgütlenmiş denetim pratiğinde toplumdaki tüm kapatılanların ortak özelliği, kapitalizmin başlangıç yıllarındaki çalışma ilişkilerinde kullanılamayacak olmalarıdır. "İktidar aygıtları" olan bu kapatma kurumları birbiriyle ilişki kurarak benzeşmekte ve "disipline edici ve düzenleyici iktidar"ın yeniden üretilmesine katkıda bulunmaktadır (Rouse, 1994: 102).

"O dönemde, hiç ayırım yapmadan yaşlılar, sakatlar, çalışmayan veya çalışmak istemeyen kimseler, eşcinseller, akıl hastaları, müsrif babalar, hayırsız evlatlar kapatılıyordu, hepsi aynı yere kapatılıyordu" (Foucault, 2005: 105).

Delilerin, yoksulların, çalışmayacak durumda olanların kapatılmasıyla karakterize olan gelişmeler, o yıllarda ortaya çıkan ekonomik krizlere karşı oluşabilecek potansiyel isyanları engellemek amacıyla sahiptir. Bu kurumlardan en çarpıcı olan hapisane, işçi sınıfının daha bölünmüş ve rahatlıkla manipüle edilerek yönetilen bir yapı kazanmasına yardımcıdır (Dandeker, 1990: 27). Bu dönemde, Fransa'dan örnek alınan kapatma kurumları birçok Batı ülkesine yayılmıştır (Dolgun, 2008: 72).

Marksizm'i hiçbir zaman tamamen reddetmemiş olan Foucault'nun (Şaylan, 2002: 255) düşünceleri sınıfsal çatışmalara ve üretim araçları dolayısıyla iktidar araçlarına sahip olan burjuvaziye odaklanan Marksist analizlerden kısmen ayrılmakta, iktidarın belli kurumsal mekanizmalarına dikkat çekerek, toplumu o kurumlar gibi tekrar kurguladığını belirtmektedir. Kuramcı ayrıca Weber'in bürokrasi devletine dair geliştirdiği iktidar ve disiplin çözümlemesini tamamlamış, bu bağlamda Weber de Foucault'nun çözümlemesinin öncüsü olarak değerlendirilmiştir (O'Neill, 1986: 42). Toplumsal düzeni tehdit edenlerin, başıbozukların, sistem dışındakilerin kapatılmalarıyla oluşturulan yeni toplumsal yapı, bir disiplin düzenine karşılık gelir.

Foucault'nun kapitalizmle birlikte gelişen iktidar ilişkilerini, enformasyon toplumu bağlamında açıklamada yaptığı en büyük katkı, ideal bir hapisane tasarımı olan ve 17. yüzyılda Jeremy Bentham tarafından geliştirilen panoptikonu incelemiş olmasıdır. Bentham tarafından geliştirilen panoptikon tasarımı şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Çevrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin, halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır; çevre bina hücrelerle bölünmüştür, bunların her biri binanın tüm kalınlığını kat etmektedir; bunların, biri içe bakan ve kuleninkine karşı gelen, diğeri de dışa bakan ve ışığın hücreye girmesine olanak veren ikişer pencereleri vardır. Bu durumda merkezi kuleye tek bir gözetmen ve her bir hücreye tek bir deli, bir hasta, bir mahkûm, bir işçi veya bir okul çocuğu kapatmak yeterlidir. Geriden gelen ışık sayesinde, çevre binadaki hücrelerin içine kapatılmış küçük silüetleri olduğu gibi kavramak mümkündür. ...Her oyuncu tek başınadır, tamamen bireyselleşmiş ve sürekli olarak görülebilir durumdadır. Görülmeden gözetim altında tutmaya olanak veren düzenleme, sürekli görmeye ve hemen tanımaya olanak veren mekânsal birimler oluşturmaktadır. Sonuç olarak, hücre ilkesi tersine döndürülmekte veya daha doğrusu onun üç işlevi –kapatmak, ışıktan yoksun bırakmak ve saklamak– ters yüz edilmektedir; bunlardan yalnızca birincisi korunmakta, diğer ikisi kaldırılmaktadır. Tam ışık altında olma ve bir gözetmen bakışı aslında koruyucu olan karanlıktan daha fazla yakalayıcıdır. Görünürlük bir tuzaktır” (Foucault, 2005: 251).

Jeremy Bentham bu hapisanelerin ne şekilde tasarlanacağını ayrıntılı bir şekilde yazmış ve bu bina tasarımının

“iflah olmaz kişileri cezalandırmada, masum insanları gözetim altına almada, ah-laksızları ıslah etmede, şüphelileri hapsedmede, işsizleri çalıştırmada, acizlere yardım etmede, hastaları tedavi etmede, sanayinin herhangi bir dalında isteyenlere eğitim vermede, eğitim yolunda artan yarışı sürdürmede, başka bir deyişle müebbet hapislerde, mahkeme öncesi hapisanede hapsedmede, ıslahevlerinde, cezaevi atölyelerinde, imalathanelerde, tımarhanelerde, hastanelerde ya da okullarda kullanılabileceğini” (Bentham, 1995: 34)

belirtmiştir.

Panoptisizmin üç özelliği gözetleme, denetim ve ıslahıdır (Foucault, 2005: 237). Panoptik denetim bireyselleştirerek denetleme biçimidir. Bu anlamda bireysellik günümüzde toplumun tüm kesimlerini kendine katan ve kendi meşruiyetini sağlayan iktidarın denetleme aracı durumundadır. Bu, 18. yüzyıldan itibaren zamanla kapatma kurumlarının maliyetli olması ve tek başına bireyleri kapsama yeteneğinden uzak olması sonucu bireyleri uysallaştırarak ve onlara “yeni öznellik biçimleri” (Dolgun, 2008: 110) sunarak geliştirilen bir stratejinin ürünüdür. Foucault'ya göre bu faaliyetler bağlamında “iktidar ilişkilerinin çeşitli toplumsal ağlar vasıtasıyla” ve tek yönlü olmaksızın yayıldığı (Rouse, 1994: 102) modern toplumlarda “bireyler asla iktidarın dışına çıkamazlar” (Gerrie, 2003: 15–17), “çünkü iktidar belli pratiklerde yer alan rasyonalizasyon süreçleriyle kendini insan varlığının her boyutunda gösterir” (Macey, 1994: 404, aktaran Gerrie, 2003: 17). Bu bağlamda disiplin toplumlarında, iktidar sözü edilen hapisane gibi kurumlarda olduğu kadar eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi bireylerin gündelik hayatlarına dair alanlarda da kendini gösterir (Lacombe, 1996: 333), “herkesin gündelik bireyselliklerini üretir” (Goldstein, 1984: 174), şiddet ve zor kullanmak

yerine insanlarda belirli öznellikler kurarak ortaya çıkar. İktidar, toplumun tüm hücrelerine kadar işlemiş durumdadır. Adeta bir örümcek ağı gibi toplumu kuşatmış, bireylerin hayatlarının en mahrem ve öznel alanlarından birine, cinselliğe kadar işlemiştir (Boyle, 1997).

“Bu tarz disiplinlerin iktidar ve otoritesi gündelik hayatta meslekler arası ve çocuklar, hasta ya da müşteriler, işçiler, aile üyeleri ya da sevgililer arası karşılaşmalarda ortaya çıkar” (Fox, 1998: 416)

Bu aktarılanlar bağlamında, toplumsal algıda belirli bir mantık çerçevesi içinde yer alan kurumların aslında baskı ve yetke düzenekleri olduğunu belirtmek gerekmektedir. İktidar sadece kapitalist serbest piyasa ekonomisi ilişkilerinin türevi olan bir kavram da değildir, tarihseldir; her yerde ve her zaman var olmuştur. Örneğin Gogol Ölü Canlar adlı kitabında J. Bentham’ın nezaretçi kulesi düşüncesini andırır bir biçimde zamanının denetleme sistemini şöyle betimler:

“Malikânenin çevresinde İngilizvari bahçeler ya da perdeler yoktu. Buna karşılık beyin oturduğu yerden çiftlik yapıları ve işçi kulübeleri rahatça görülyordu. Böylece eski bir Rus geleneğine uygun olarak bey çevresinde olup bitenleri görebilecek durumda bulunuyordu. Nitekim evin üstünde bulunan yüksek bir yerden, uzaklarda çalışan işçileri görmek de mümkün oluyordu” (Gogol, 1983: 324–325).

III. EMEK SÜRECİNİN DENETİMİ VE İKTİDAR

Sanayi Devriminden günümüze dek uzanan üretim süreçlerinin evriminde emek süreci çeşitli biçimlerde denetim altına alınmaya çalışılmış, bu anlamda fiziksel zora ve cezalandırmaya dayanan basit denetim biçimlerine ya da daha dostane ve yardımsever ilişkilerin geliştirildiği bir otoriter ilişki biçimi olarak paternalizme başvurulmuştur. Bu gelişmeleri bilimsel yönetim ilkelerinin egemen olduğu Taylorist denetim biçimleri izlemiştir.

Denetim ve gözetim pratikleri ilk kez sistematik olarak Fordist dönemde Taylor’un bilimsel yönetim ilkeleriyle kendisini sunmuştur. Fordist dönem fabrikalarında işin en küçük parçalarına ayrılması, hareket ve zaman incelemeleri yapılmıştı. H. Fayol, üretimin verimliliğinin gözetim ve denetimle sağlanabileceğini belirtiyordu. Marcuse’a göre ise Taylorizm çağdaş bir otokrasidir. SSCB’deki yönetim yapısı bir ekonomik ve siyasal bürokrasi tekeldir (Slater, 1998: 176). R. Munck Taylorizmi şu biçimde değerlendirmektedir: “Zor her zaman vardır: makine, montaj hattı, denetçi, içerde ve dışarıda saat tutulması ve fabrika rejiminin denetim aygıtının bütünü. Mekanikleşmenin kendisi ve emek sürecinde mekanikleşmeye bağlı olarak gerçekleşen değişimler, denetim araçları olarak işleyebilirler. Taylorizm ve Fordizm emeği emek süreciyle denetlemenin en keskin stratejileridir.” (1995: 218).

Denetimi “basit denetim” ve “yapısal denetim” olarak ikiye ayırıp değerlendiren Edwards denetimin bürokratik bir örüntü, idari bir gereklilik olduğunu ileri sürer, aynı zamanda makinenin bünyesinde bulunan teknik bir olgu olduğunu belirtir (1979: 111–129, aktaran Kumar, 1995: 34). E. Canetti de kitle ve iktidar ilişkileri üzerine yazdığı kitabında güç ve iktidarda sürekli bir emir beklentisi bulunması halini betimler (2003: 285). Bu beklenti denetim ve gözetimin meşrulaştırılmasına rasyonel bir gerekçe sağlayabilir.

Enformasyon toplumunu anlamlandırırken elektronik denetim dizgelerinin yanı sıra yeni çalışma ilişkilerinin işlevi de belirleyici olmaktadır. Serbest piyasa ekonomisi içinde ve özellikle kapitalizmin postfordist üretim ilişkileri çerçevesindeki esnek çalışma rejiminde; toplumu oluşturan birey ağları üzerinde suçluluk psikolojisi yaratılarak, salt belli maddi sınırlılıklar içeren bir tüketim ilişkileri için var olması gereken, aksi takdirde disipline edilen birey görünümleri ortaya çıkmaktadır. D. Duhm'a göre kapitalist ekonomi korku üreten bir ekonomik yapıdır. Mevcut egemenlik ilişkileri zor ya da korku üretir. Sosyo-ekonomik ilişkilerdeki dışsal bir zor, reel korkuya neden olur. Reel korku bastırma davranışına, bastırma davranışı da nevrotik korkuya yol açar. Tüm bu sürecin doğrudan sonucu olarak uyum sağlama davranışı ortaya çıkar (2002: 56). Böyle bir toplumsal yapı E. Fromm'un bahsettiği gibi insanların özgürlükten kaçarak otoriteye sığınmalarına neden olur. Fromm özgürlükten kaçış mekanizmalarını yetkencilik, yıkıcılık ve robot uyumluluğu olarak sınıflandırır. Yetkencilik narsisizm ve sadizm perspektifinde ele alır. "Yetke bir insanın mülke ya da fiziksel niteliklere sahip olması anlamında 'sahip olunan' bir nitelik değildir. Yetke kişinin bir diğeri, kendisinden üstün gördüğü bir kişiler arası ilişkidir" (1996: 137b). Yetkeci kişilik güce tapar. Çevresini "güçlü olanlar" ve "güçlü olmayanlar" ayrımında değerlendirir. Bu kişiliğin başat özelliği yazgıya boyun eğmesi ve insan özgürlüğünü sınırlandıran koşullardan haz almasıdır. "Protestanlığın insan ruhunu kurtarma yolunda yapmaya başladıklarını, kapitalizm, zihinsel, toplumsal ve siyasal açıdan yapmayı sürdürmüştür. Ekonomik özgürlük, bu gelişmenin temeli, orta sınıfa şampiyonuydu" (1996: 95b).

Fromm'a göre kapitalizm bireyleri Ortaçağ'ın bağımlı düşüncelerinden azat etmiş, özgürleştirmiştir. Ancak bunun bir karşılığı vardır: bireyin soyutlanması ve yalnızlaşması. Tekelci sermayenin artan gücü bireyin girişimcilik, zekâ ve cesaretle başarıya ulaşma olasılıklarını kısıtlamıştır. "...yalnızca sermaye birikimi uğruna çalışma ilkesi nesnel olarak insanoğlunun gelişmesi açısından çok büyük bir önem taşımakta, ancak öznel olarak insanı kişisel olmayan amaçlar için çalışmak durumunda bırakmakta, kendi elleriyle inşa ettiği makinenin kölesi haline getirmekte ve böylece onu bir kişisel önemsizlik ve güçsüzlük duygusuyla doldurmaktadır" (1996: 99b). Fromm böyle bir toplum yapısının sürekli paranoid bir ruhsal durumda bulunan, sağlıksız, tektipleşmiş bir toplum sistematiği olduğunu belirtir (1996: 62a). W. Reich da buyurganlığın gizil nedeninin insan kitlelerinin akıl dışı kişilik yapıları olduğunu belirtir. Reich'a göre dirimsellikle çalışma arasındaki uyumun sağlanması gerekir. Çalışma biçimleri, çalışma gereksinimi, çalışma sevinci arasında uyum kurulmalıdır. Yönetim kurumlarının da buyurgan işlevleri vardır. Yönetim kurumlarının buyurgan özerkliği çalışan kitlelerin kendilerini yönetememelerinin, denetleyememelerinin dolaysız bir sonucudur (1979). H. Marcuse'sa teknolojinin özgürlüğü ve özgünlüğü yok ederek tektipleşme yarattığını söyler. Sanayi toplumunun bireyi kısıp alan, ussal yetilerini sınırlandıran, basıkılayan döngüsü aslında bir "tek boyutlu insan" yansımasıdır. Ürünler, tüketim maddeleri bu tek boyutlu insan yapısının güçlenmesi, yayılmasına hizmet eden etkin araçlar durumdadırlar (1972).

Çalışanların denetim rejimlerinin Taylorist dönemini sorgulayan ve üretim ilişkilerinde çalışmayı örgütlenme ve yönetme yöntemleri olan Taylor'un "zaman" ve Gilbert'in "haharet" yasalarını eleştiren H. Braverman'a göre (2008: 176), kapitalist üretim biçiminde iş-

çinin etkinliğinin yerini yönetimin etkinliği almıştır. Bilimsel teknik devrim çağında yönetim, üretim sürecinde bir bütün halinde üretimin tüm öğelerini denetleme işlevini yürütür. Braverman bu durumu H. Marcuse'un "insanın özünün felaketi" olarak tanımlamasıyla vurgular (2008: 175). Kapitalizmde düşünce ve eylem, kavrama ve uygulama, el ve akıl birlikteliği artık yoktur, bunlar birbirlerinden uzaklaşmış, birbirlerine yabancılaşmışlardır. Özne bir üretim öğesi olan emek, üretim sürecinin dışına atılmıştır ve artık nesnel bir öğe olarak bağımlı durumdadır (2008: 175).

Emek süreci teknoloji değiştiğinde teknolojinin hızına uygun olarak değişmemiştir. Bu anlamda işçi ile makine arasındaki ilişki de değişmemiştir. Makinelerde "dolaysız işleyiş mekanizmasının dışından gelen bilgiye bağlı olarak sağlanan denetim" söz konusudur (2008: 190). Bunun anlamı makinenin kendi denetimini kendisinin yapabilmesidir. Braverman, bu noktada makinelerin gelişim süreçlerini ele alır. Otomobil endüstrisi gibi makineleri makinelere bağlayan bütünsel dizgelere vurgu yapar. Üretim bandının otomatikleşmesiyle aslında tüm dizge tek bir büyük makineye, "makine-fabrikaya" dönüşür. Makine fabrikası örneği olarak nümerik denetim dizgeleri verilebilir. Bu, H. Ford'un hareketli montaj bandından sonraki en önemli üretim yeniliğidir (2008: 195). Makinelerin birleşmesinden tek bir büyük makineye doğru oluşan makinenin gelişim süreci aynı zamanda bir denetim biçiminin de oluşumunu anlatır (2008: 191-192). Böylece insanların emek süreçleri işverenler tarafından makine aracılığıyla denetlenebilir olmaktadır. Denetim özelliği makinenin kendi öz yapısında zaten bulunmaktadır ki üretim ilişkilerinin yönetimini ellerinde bulunduran yönetici elit sadece bu niteliği kullanmakla yetinerek denetim sürecini yönetmiş olur.

Braverman kapitalizmin makineyi yaratmadığını ancak kapitalist ekonomi biçiminin gelişmesinin emeği makinenin denetimine bıraktığını söyler. Böylece kapitalizmin gelişmesiyle birlikte işçi makinenin doğal bir parçasına dönüşerek sanayideki montaj hattı da emeğin denetlenmesi işlevini görmek için bir aracı durumuna gelmiştir. Üretim sürecinde işçilerin üretimin denetimiyle ilgili işlevleri adım adım kaldırılarak denetim işlevi yönetim zümresine aktarılır. Endüstri ilişkilerinde nümerik denetim dizgeleriyle birlikte entelektüel çalışma ile pratik çalışma birbirinden ayrılır. Braverman, çalışanların mevcut üretim ilişkileri içindeki konumlarının "...kendi kendileri için daha da 'modern', daha da 'bilimsel' ve daha da insanlık dışı bir emek hapishanesi inşa etmek..." olduğunu belirtir (2008: 225).

IV. ÇALIŞMA İLİŞKİLERİNDE ELEKTRONİK DENETİM SİSTEMLERİ VE İKTİDAR

Günümüzde gerek gündelik yaşamda, gerekse de çalışma yaşamında kamera, internet gibi araçlarla uygulanan elektronik denetim sistemlerinin yoğunlaşması, teknolojinin iktidar araçları tarafından şekillendirilmesinin ve kurgulanmasının ürünüdür. Enformasyon toplumunda denetim sağlamanın araçları olan bu pratikler Foucault'nun teknolojiyi bilgi iktidar özdeşliğiyle değerlendirmesiyle örtüşmektedir.

Foucault'nun iktidar çözümlemesinin önemli bir boyutu, bilgi iktidar ilişkisidir. Düşünür, bilginin iktidar araçlarıncı şekillendirilerek yayıldığına, bilimin iktidarın önemli bir uzantısı olduğuna çözümlemelerinde geniş ölçüde yer vermiştir. Bu anlamda, 17. yüzyıl

Aydınlanma düşünürlerinden ayrılmakta ve eserlerinde ve söyleşilerinde bu hususu belirtmektedir. Ona göre bilim, Aydınlanma düşünürlerinin aksine bir özgürleştirme aracı değil, aksine iktidarın denetim mekanizmalarından biridir ve bireyleri hapseder. Aydınlanmacı düşünce özgürleştirmenin aksine, “yeni tür baskıların” ortaya çıkmasına neden olmuştur (Şaylan, 2002: 255). Foucault Aydınlanmacı düşüncenin temel varsayımlarından biri olan akıl ve özgürleşme birlikteliğini reddetmekte, aksine modernitenin yeni baskı pratiklerinin uygulanmasını beraberinde getiren etkiler yarattığını ileri sürmektedir (Şaylan, 2002: 257). Foucault iktidar ile bilgi arasında doğrudan bir ilişki kurarak iktidarın bilgi nesnelere yarattığını söyler:

“İktidarın kendisi yeni bilgi nesnelere yaratır ve ortaya çıkmalarını sağlar ve yeni bilgi cisimleri biriktirir... İktidarın uygulanması daimi olarak bilgi yaratır ve buna karşılık olarak, bilgi iktidarın etkilerini pekiştirir... İktidarın bilgi olmaksızın uygulanması imkânsızdır, bilginin iktidar yaratmaması imkânsızdır” (1980: 52, aktaran Townley, 1993: 521).

Foucault'nun bilgi/iktidar özdeşliğine dair yaptığı çözümleme, bilimsel bilginin de iktidardan bağımsız olmadığını, iktidarın bir parçası olduğunu içermektedir (Townley, 1993: 521; Fox, 1998: 416; Rouse, 1994: 92; Lacombe, 1996: 337–338). Bu varsayımını, tımarhane ve delilik ile ilgili yaptığı analizle birleştirerek modern psikiyatrinin iktidar araçlarının bir parçası olduğunu, tedavi pratiklerinin, delileri denetleyerek toplumu normalleştirme mekanizmalarını işletmeyi hedeflediğini ifade eder. Böylelikle, “iktidarın tbbileştirilmesi”nden bahsetmiş olur (1980: 139, aktaran O'Neill, 1986: 45). Bu bağlamda siyasal teknolojilerin gelişmesiyle biyo-iktidar, toplumsal yaşamı bedeninin anatomi- politiki ve nüfusun biyo-politiki olarak ayırır. İktidar ilişkilerinin bu denli yapılaşmış bir toplumsal yapıda Foucault “homo dialecticus”un ölmekte olduğunu söyler. Toplumlar da söylemin mülkiyeti tarih devirleri içerisinde farklı grupların, bireylerin denetimleri altında bulunmuştur. “İlk soru kim konuşuyor? Bütün konuşan bireylerin toplamı içinde dilin bu çeşidini elinde tutmaya hakkı olan kim? Dilin sahibi kim? Kim özgürlüğünü, saygınlıklarını dilden alıyor ve karşılık olarak dil gerçeklik garantisini değilse bile en azından gerçeklik karinesini kimden alıyor?” (1999: 69).

İktidarın teknolojileri bilimsel bilgiyi üretmeye yaramaktadır. Bu kapsamda Foucault'nun yaptığı değerlendirmeler bilginin iktidarın ayrılmaz bir parçası olduğu varsayımına koşut olarak biçimlenmektedir. Teknolojiler bireyi nesneleştirirler, iktidar tarafından ezilmeye zorlarlar (Palen; Dourish, 2003: 129). Foucault'nun kuramında sosyo-teknik bir anlamda tanımlanan teknoloji (Rooney, 1996: 6) tıpkı bilgi ve bilim gibi iktidarın aygıtıdır. Yaptığı teknoloji sınıflandırmasına göre üretim, iktidar ve teknoloji arasında doğrudan bir bağlantı vardır; toplum ve teknolojinin birbirinden ayrılması mümkün değildir (Rooney, 1996: 4–6). Bu söylenenlere göre tıp, kriminoloji, ordu bilimi, hepsi, iktidarın teknolojileridir (Dandeker, 1990: 23). 19. yüzyılda hapishanelerin suçluların topluca kapatılmaları yönünde gelişmesi, psikiyatri biliminin gelişimiyle akıl hastanelerinin ortaya çıkışı hep teknolojinin ürünüdür. Foucault'ya göre hapishane örneğinde eskiden cellâtların elinde olan denetim ve yetki, “hapishanenin karmaşık teknolojisiyle” yer değiştirmiştir (Gerrie, 2003: 15).

Sanayi sonrası kapitalist toplumları kuşatan enformasyon teknolojileri açısından Foucault ve internet teknolojileri arasındaki bağlantıyı yakalayan Boyle'un ve Foucault'yu tek-

noloji filozofları arasına katan Gerrie'nin (2003: 14) kuramcılığı teknoloji açısından okuyan çalışmaları önem kazanmaktadır. Gerrie, Foucault'nun birçok görüşünde teknolojiyi anıştıran imalar olduğunu belirtir. Yazar bu imaların özellikle Foucault'nun "Order of Things" adlı eserinde "sistem, şema, çerçeve, prosedür, yapı, teknik, kurum, emeğin bölünmesi, kurumlar sistemi, dışlanma sistemleri," gibi (2003: 14) çeşitli kavramlarda yansımaları bulunduğunu belirtir. Boyle'a göre ise (1997) Foucault, internet ve yirminci yüzyıl hakkında yazmamış olsa da iktidar kavramına yönelik fikirleri, internetin kırılganlıktan uzak ve dokunulmaz bir yapıya sahip olduğu gerçeğine ışık tutmaktadır. Bu noktada Foucault'nun analiz ettiği, hükümdar(lar)dan uzak, toplumun tüm alanlarına içkin bir yapıya sahip olan iktidarın kuşatan yapısı ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki ifade, Foucault'nun teknoloji hakkındaki görüşlerinin yanı sıra teknolojinin çalışma hayatındaki yerini ve bireyleri yeniden üreten yönünü yansıtmaları açısından son derece önemlidir:

"Foucault'ya göre, iktidar/bilgi herkesin hem özne hem nesne olarak kodlandığı bir sosyal güç ve gerilim ağıdır. Bu ağ bazı teknikler etrafında inşa edilir; bazıları makinelerde, mimaride, ya da başka araçlarda cisimleşir, bazıları bireyleri bedenlerini daha üretken kullanmaya çok fazla zorlamayan ve baskılamayan standart davranış biçimlerinde vücut bulur" (Feenberg, 1991: 71, aktaran Gerrie, 2003: 15).

Enformasyon teknolojilerinin gelişiminin çalışma kavramının kendisini ve işgücü piyasalarını önemli ölçüde etkilediğini görüyoruz. Teknolojik gelişmelerin çalışma kavramı üzerindeki etkisi, kaydedilecek ve depolanacak, sistematize edilecek verilerin işlenmesi amacıyla bilgisayar kullanımına hâkim çalışanlara ihtiyaç duyulmasıdır. Bu da, enformasyon teknolojilerinin merkezde olduğu yeni bir tür vasıfsız büro ya da bilgi işçisi yaratmış ve tıpkı sanayi işçileri gibi bilgi işçileri arasında yoğun bir yabancılaşma yaşanmasını tetiklemiştir. Bunun sebebi, bilgisayarların çalışanların faaliyetlerini eşgüdümlü hale getirmesi (Lyon, 1997: 56), üretim sürecinin büyük bir bölümüne sahip olarak çalışanların adeta efendileri haline gelmesi ve vasıfsız işçilerin emek süreçleri üzerinde bir denetim mekanizması oluşturmasıdır. Bu bağlamda bilgisayar ve iletişim dünyasının tüm çalışma yaşamını yerinden edeceğine dair "telematik" olarak adlandırılan bir görüngüden söz edilmiştir (Nora ve A. Minc, 1980: 34–7, aktaran Kumar, 1995: 37). Bilgisayarlaşmanın artmasıyla bazı çalışanların işlerini kaybettikleri ancak yeni işlerin yaratılmasının işgücü piyasalarının yapısında da bir değişmeye neden olduğu görülmektedir.

Bu değişim sürecinde "kâğıda dayalı belgelemeden dijital belgelemeye geçiş" çalışma yaşamında gözetimin yapısını derinden etkileyerek yeni değişikliklere yol açmıştır (Lyon, 1997: 83). Bu noktada D. Lyon bireylerin artık birer yurttaş olmak yerine kodlanmış numaralar ve harf dizileri olarak değerlendirildiklerini belirtir (1997). Elektronik gözetimin ortaya çıkarttığı tehdit salt özel alanla da bağlantılı değildir. Belirgin olmayan, esnek, görülemeyen gizil bir denetim dizgesi bulunmaktadır (1997: 91). Lyon, çağdaş gözetim rejimlerinde tek bir yöntemin olmadığını, bu rejimin mantık ilişkilerini anlayabilmek için Orwell'in 1984 kara ütopyasının ve J. Bentham'ın panoptikonunun yol gösterici olacağına dikkat çekmiştir. Orwell'in 1984 adlı eserindeki Büyük Ağabey'in gözü, çalışma yaşamında bireylerin özel alanlarını denetlemenin yanı sıra, bu denetimle kimliklerini baştan aşağı yeniden kurgulamanın aracı olmuştur.

Enformasyon ve internet teknolojileriyle oluşan düzenlemelerle birlikte işyerlerinde, fabrikalarda çalışanlar üzerinde kurulan denetim yoğunlaşmış, iktidarın gözü, teknolojik gelişmelerle işlevini artırmıştır. Kamera ve internet vasıtasıyla uygulanan denetim sistemleri çalışma yaşamında “yeni bir panoptikon”⁴ oluşturmuştur. Foucault’ya göre iktidarın en önemli teknolojisinin, “bilgiyi toplamayı sağlayan bakış” olması da (1976, 1979, 1980, aktaran Fox, 1998: 416) kamera sistemlerinin iktidar araçlarının pratiklerini ne denli gerçekleştirdiğini gösterir. “İktidar ile görünürlük ya da izlenebilirlik arasında bir ilişki”nin (Rouse, 1994: 95) gelişmiş olması konumuzu oluşturan elektronik denetim araçlarının kurduğu yeni panoptik sistem ile birebir örtüşmektedir. Bu çerçevede, özünde panoptik ilkelere göre kurulanmış “teknolojiler disipline dayalı iktidarın yayılmasına” katkıda bulunurlar (Gordon, 1982, aktaran Ball; Wilson 2000: 542). Bunun en görünür alanlarından biri çalışma ilişkileridir. Enformasyon teknolojileri örgütlerde benimsenen iktidar pratiklerinin yaygınlaştırılmasını, değerlerin iletilmesini sağlayarak araçsal bir rol oynar. Enformasyon “teknolojilerinin fabrikasyonu” egemen örgütsel söylemlerin tanımlanmasını sağlar (Doolin, 1998: 305–306). Bu bağlamda yeni teknolojilerle biçimlenen ve gizilleşen elektronik denetim pratiklerinin otoriter niteliği güçlenmektedir. İzleme ve gözetleme faaliyetleri doğaları gereği “güç ve otoriteyi de içeren” denetimin bileşenleri olup (Savcı, 2002: 335) gözetim toplumunda iktidar ilişkilerinin yeniden üretimini ayakta tutmaktadır. Kamera gibi elektronik izleme araçlarının sadece çalışma ilişkilerinde değil, gündelik hayatta da yoğun bir şekilde kullanılması, gözetim toplumunun en önemli özelliğidir. Gözetim sistemlerinin bu şekilde kullanılması mekân kavramında dönüşümlere yol açmakta, kentsel mekânlar “dev panoptikon benzeri yapılar haline gelmektedirler” (Koskela, 2000: 243).

Gözetim toplumunda, “işin denetiminden çalışanın denetimi ve gözetimine doğru bir değişim görülmektedir” (US Congress Office Technology Assessment, 1987; Regan, 1996). Bu iktidar ilişkilerinin ürünü olan yeni çalışma ilişkileri kapsamında kamera ve internet gibi elektronik denetim sistemlerinin Sanayi Devrimi yıllarındaki fabrika sisteminden farkı, denetimin artık görünmez olmasıdır: Modern kapitalizmde işin zamanlaması, örgütlenmesi, işçinin denetçi tarafından gözlenmesi, gerektiğinde cezalandırılması gibi mekanizmalarla denetim sağlanırken (Doğun, 2008: 78) gözetim toplumunda çalışma yaşamında özellikle internet yoluyla, çalışanların işyeri uzantılı e-postalarının erişilebilir olmasıyla şekillenen denetimin görünmez olması, onun gücünü ve işlevselliğini artırmakta, gözetim kimi zaman gözetlenenin bilgisi dâhilinde olmamaktadır. Bir başka elektronik denetim biçimi olan ve öncelikle cezaevlerinde kullanılmaya başlanan göz kaydı okuyucularının işyerlerinde de yaygınlaşması, Foucault’nun iktidar çözümlemesinin başrol oyuncularını olan kurumsal mekanizmalar bağlamında düşünüldüğünde son derece ironik olup disipline dayalı toplumsal yapıda kapatma pratiklerinin nasıl yaygınlaştığını gösterir. Çalışan, göz kaydı okuyucusuna her baktığında beden denetiminin sembolize olduğu gözü, iktidarın gözüyle buluşmakta ve onun tarafından onaylanmaktadır. Bu onay ve buluşma, adeta gündelik bir ibadet gibi tekrarlanmakta, birey bu yeni otorite tasarımının nesnesi haline getirilmektedir. Gözetim pra-

⁴ İşyerlerinde teknolojinin yoğun olarak kullanılması, artan bir şekilde çalışanları denetlemenin aracı olması ve panoptikon metaforu bağlamında değerlendirilmesi Zuboff (1988), Sewell ve Wilkinson (1992) gibi araştırmacıların çalışmalarına konu olmuştur (aktaran Ball; Wilson 2000: 542).

tikleri, “bireyler üzerinde birinin onları farklılaştırabileceği ve yargılayabileceği bir görünürlük kurar” (Foucault, 1977: 184).

İnternet, kameralar, dinleme cihazları gibi araçların sağladığı teknik yordamların yardımı sayesinde denetim artık toplumsal alandan bireylerin özel yaşamlarına, evlerine, bireysel alanın en gizli bölmelerine kadar uzanacak denli yaygınlaşmıştır. Örneğin İngiltere’de 4 milyondan daha fazla kapalı devre kamera bulunmaktadır ve bu sayı toplam nüfusla oranlandığında her 15 kişiye bir kamera düşmektedir (Dolgun, 2008: 253). Bir yandan kişilerin iş yaşamı etkinlikleri ve tüketim alışkanlıkları düzenlenirken öte yandan bireyler teknoloji ve bürokrasi aracılığıyla Foucault’un deyişiyle “normalleştirici disipline” bağımlı kılınırlar.⁵ Henriques ve arkadaşları ise işyerinde bilgisayara dayalı performans izleme sistemlerinin “performansın takdir, değerlendirme, geribildirim ve yayın gibi pratiklerinin disipline edici iktidarın yayılmasına izin verdiğini” ifade etmişlerdir (1998, aktaran Ball; Wilson, 2000: 543). “Hesaplama ve değerlendirmeye dair farklı teknolojiler bireylerin etkinliklerini görünür kılmakta ve performans normuna ne kadar mesafede olduklarını hesaplamakta” (Johnson, 1993; Miller, 1994, aktaran Doolin, 1998: 305), günümüz toplumunda örgütlerde bireylerin performansları açısından karşılaştırılmaları vasıtasıyla “denetleme, rutinleştirme, rasyonelleştirme, resmileştirme gibi araçlarla” (Clegg, 1989, aktaran Doolin, 1998: 305) gözetim pratiklerinin uygulanması yaygınlaşmaktadır. Bu noktada elektronik denetim sistemlerinin Sanayi Devrimi yıllarındaki denetim pratiklerinden bir farkı daha karşımıza çıkmaktadır. Bu fark, elektronik gözetim sistemlerinin, bireyleri kendi kendilerini denetlemeye itmesi, disiplinin içselleştirilmesini beraberinde getirmesi ve denetimin doğrudan niteliğinin kaybolması biçiminde oluşur (Clegg, 1989; Coombs vd. 1992; Miller ve Rose, 1990; Rose ve Miller, 1992; Humphrey vd., 1993; Miller, 1994, aktaran Doolin, 1998: 305). Denetim sistemlerinin, çalışanların tüm mahrem alanlarını işgal edecek biçimde yaygınlaştırılması, konunun etik boyutunun etrafıca tartışılması sonucunu doğurmuştur. Bu noktada yeni internet teknolojilerinin oluşturduğu ağ, çalışanların “bireysel, mekânsal ve enformasyon mahremiyetlerini” ihlal etmekte (Dolgun, 2008: 210), cam panoptikon-internet, bireylerin mahrem alanlarını daraltırken mahremiyet kavramını giderek aşındırmaktadır.

SONUÇ

Günümüzün teknoloji çağı bilginin birikimsel çoğalmasıyla biçimlenmiştir. Fakat artık ileti (information) ve bilginin (knowledge) birbirlerine karışmakta olduğu belirsiz bir sosyal uğrak söz konusudur. Enformasyon toplumunda emek sürecinin denetlenmesi bağlamında bilgilerin güvenilirliğinin zedelenmesi, muğlak bilgi ile gerçek bilgi arasındaki ayrımın belirsizleşmesine neden olmaktadır. Bu anlamda ortaya çıkan durumun elektronik bir panoptikon olduğu belirtilebilir. Enformasyon toplumunun üretim ilişkileri yanını oluşturan çalışan yapısı esnek çalışma ilişkilerinin oluşturduğu kolayca monte edilip tekrar yerinden

⁵ Çalışmalarında tüketimle ilgili ayrıntılı çözümler yapmış olan Z. Bauman ise günümüz ekonomisinde sosyal disiplinin artık panoptikal kurumlara değil, mal piyasasının cazibesıyla sağlandığını (1999: 132) ve panoptikal kurumların tüketim toplumuna uygun olmadıklarından dolayı yavaşça ortadan kalktıklarını düşünmektedir (1999: 41).

edilebilen üretim ilişkileri bağlamında protez bir çalışandır. Yeni üretim rejiminin yarattığı çalışma ilişkileri bu anlamda anestezi bir çalışmadır; insan için olduğu gösterilen ancak tersine insana karşı (ad hominem) olan. Yeni çalışma ilişkilerinin bireyi bir değişim nesnesi durumundadır. Enformasyon toplumunda bilginin metalaşmasını bireylerin metalaşması izler. Bu toplum yapısında bilgi bakımsız bir noktadadır; içeriğini, özünü yitirirken az daha sıfır noktasına varacağı enformatik bir uzayda öze içerik, olayla olgu arasında takılıp kalmıştır. Adam Smith'in "herkes bir tüccardır." sözünün bireysel davranışlarda belirleyici olduğu yeni çalışma ilişkileri, ekonominin toplumu ve siyaseti öteleyerek tek başına bir meşru güce erişmesidir. Bireylerin salt kodlar, şifreler, numaralarla ifade edildikleri ve tümüyle mülkiyet ilişkilerinin denetim dizgelerinin mağduru durumuna getirildikleri bu toplumsal aşamada bireyin gerek çalışma yaşamında gerekse çalışma dışı gündelik davranışlarında salt yalın bir nesneye benzemeye başlayan görünümü bireyden çok bir imge, bir hayal imalatı içerir. Özellikle reklam aktivitelerinde, televizyon ve internette kendi düşünsel ontolojisinin dışında bir ekonomik piyasa malzemesi, eksik bir tüketici konumundaki birey, kendi üzerindeki ekonomik yapının denetim pratiklerinin nesnesi olan tekil bir araçtan ibaret kalır, yalnızlaşır, otoriterleşir ve tekilleşir.

Üretim tarihsel olarak her zaman gözetime gereksinmiştir. Bu bağlamda K. Marx fabrika üretiminin askeri kışla disiplini andırır yapısına değiniyordu. Çalışanlar bu ilişki içinde sanayinin çavuşlarını ve erlerini oluşturacak biçimde "işçiler" ve "gözcüler" olarak ayrılırlar. Yapılan işin değersizleşmesi, emeğin bölünmesi, üretimin merkezi denetimi ancak aynı zamanda üretim sürecinin taşeronlaşması, parçalanması ortaya çıkmaktadır.⁶ Yeni bir denetim rejiminin kapısını aralayan *teknolojinin teolojisi*, gözetim pratiklerine dayalı bir *denetim teknokrasisine* neden olmuştur. Teknoloji temelinde sistematik izlemeye dayalı yeni iktidar bileşenleri ortaya çıkmıştır.

Kapitalist sosyo-ekonomik formasyonun ilk yıllarından itibaren kapatma ve denetleme pratiklerinin ekonomik dizgenin işleyişinin sürdürülmesini sağlaması gibi, enformasyon çağında da elektronik denetim pratikleri internet teknolojilerinin hız kazanmasıyla oluşan iktidara dayalı yeni disiplin sisteminin sürdürülmesine yaramaktadır. İktidar panoptikon metaforunda merkezde konumlanan denetçi gibi bir göze sahiptir, toplumdaki tüm bireyler iktidar araçlarıncı gözlenir ve denetlenir. Bireyler iktidarın hem ürünleri, hem hırslı uygulayıcılarıdır. Kapitalist ekonomiye bağımlı olan iktidarın başat vasfı gözetimin süreklileşmesidir ve içinde yaşanan verili dizge bir gözetim uygarlığının varlığını gösterir.

Otoriter çalışma ilişkileriyle meşrulaşan denetim ve gözetim, kişilik haklarını zedelerken bireylerin sosyal haklarının bir parçasını oluşturan gözetlenmeme hakkını da ihlal etmektedir. Gizil denetim araçlarının kullanıldığı otoriter çalışma ilişkilerinde disipline edilerek özgür eylem yeteneğini yitiren birey, dolayımlanmış denetim aracılığıyla salt niceliksel bir varlık kırıntısı olarak kamusal alanı oluşturan bir paydaş ve sosyal bir element olmak yerine,

⁶ E. Durkheim da toplumların "organik dayanışma" aşamasında işin niteliksizleşmesi konusunda "Bu aşama boyunca, yeni davranış normları toplum boyunca yayılacaktı ve fabrika sisteminde yani işçilerin zorlukla zihinlerinde canlandırabildikleri ve tüketicilerin asla anlayamayacakları ürünler üzerinde anlamsız işlemlere zorlandıkları bir sistemde açıkça ortaya çıkan işin niteliksizleştirilmesi ile kızıştırılacaktı" der (Grinht, 1998).

nicel zoolojik bir türe dönüşür. H. Marcuse, modern toplumun yapısını, eleştiri içermediğinden dolayı “karşıtlığı olmayan toplum” olarak nitelendirirken haklıydı. Bilgi toplumunun gerçekliğin ve “büyük anlatıların” yerini almış bilgi tozlarından oluşan düşünsel coğrafyasında kamusal alan tükenirken, ortada sadece değişim değerini koruyabilen bireysel haklar kalmıştır. Adorno, *Minima Moralia*’da şöyle der: “Şudur neredeyse imkânsız olan görev: Başkalarının iktidarının da iktidarsızlığının da bizi aptallaştırmasına izin vermemek” (2000: 59).

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Adorno, Theodor (2000), **Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar**, İstanbul: Metis Yayınları.
- Bauman, Zygmunt (1999), **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar**, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Bell, Daniel (1976), **The Coming of Post Industrial Society**, Harmondsworth: Penguin.
- Bentham, Jeremy (1995), **The Panopticon Writings**, (Ed. and introduced by Miran Bozovic), London: Verso.
- Berle, Adolf A.; Means, Gardiner C. (1991), **The Modern Corporation and Private Property**, New Brunswick, USA: Transaction Publishers.
- Braverman, Harry (2008), **Emek ve Tekelci Sermaye: Yirminci Yüzyılda Çalışmanın Değerleşmesi**, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Canetti, Elias (2003), **Kitle ve İktidar**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Castells, Manuel (2005), **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür**, 1. Cilt: Ağ Toplumu-nun Yükselişi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Clegg, S.R. (1989), **Frameworks of Power**, London: SAGE.
- Dandeker, Christopher (1990), **Surveillance, Power and Modernity**, Polity Press.
- Dolgun, Uğur (2008), **Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Duhm, Dieter (2002), **Kapitalizmde Korku**, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Foucault, Michel (1977), **Discipline and Punish: The Birth of the Prison**, London: Penguin.
- Foucault, Michel (1999), **Bilginin Arkeolojisi**, İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Foucault, Michel (2005), **Büyük Kapatılma**, Seçme Yapıtlar: 3, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Frankel, Boris (1991), **Sanayi Sonrası Ütopya**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fromm, Erich (1996a), **Çağdaş Toplumlarda Geleceği**, İstanbul: Aritan Yayınları.
- Fromm, Erich (1996b), **Özgürlükten Kaçış**, İstanbul: Payel Yayınları.
- Galbraith, John Kenneth (2004), **İktidarın Anatomisi**, Ankara: Hece Yayınları.

- Gogol, Nikolay Vasilyeviç (1983), **Ölü Canlar**, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Gorz, Andre (1986), **Elveda Proleterya**, İstanbul: Afa Yayınları.
- Grint, Keith (1998), **Çalışma Sosyolojisi**, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Kumar, Krishan (1995), **Sanayi Sonrası Toplumdan Post Modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, Ankara: Dost Yayınları.
- Lyon, David (1997), **Elektronik Göz**, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Liotard, Jean-François (1990), **Postmodern Durum**, İstanbul: Ara Yayıncılık.
- Marcuse, Herbert (1972), **Counterrevolution and Revolt**, London: Allen Lane.
- Mills, C. Wright (1974), **İktidar Seçkinleri**, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Munck, Ronaldo (1995), **Uluslararası Emek Araştırmaları**, Ankara: Öteki Yayınları.
- Reich, Wilhelm (1979), **Faşizmin Kitle Ruhunu Anlayışı**, İstanbul: Payel Yayınları.
- Russell, Bernard (1990), **İktidar**, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Sennett, Richard (1992), **Otorite**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, Richard (1998), **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Slater, Phil (1998), **Frankfurt Okulu**, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Swingewood, Alan (1998), **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şaylan, Gencay (2002), **Postmodernizm**, Ankara: İmge Kitabevi.
- US Congress Office Technology Assessment (1987), **The Electronic Supervisor**, New Technology, New Tensions, (OTA-CIT 333), Washington D.C.: US Government Printing Office.

Makaleler

- Ball, Kirstie; Wilson, David C. (2000), "Power, Control and Computer-based Performance Monitoring: Repertoires, Resistance and Subjectivities", **Organization Studies**, 21(2): 539–565.
- Boyle, James (1997), "Foucault in Cyberspace: Surveillance, Sovereignty, and Hard-Wired Censors", <http://www.law.duke.edu/boylesite/foucault.htm>, (16.11.2009).
- Coombs, R.; Knights, D. ve Willmott, H.C. (1992), "Culture, Control and Competition; Towards a Conceptual Framework for the Study of Information Technology in Organizations", **Organization Studies**, 13(1): 51-72.
- Doolin, Bill (1998), "Information Technology as Disciplinary Technology: Being Critical in Interpretive Research on Information Systems", **Journal of Information Technology**, 13: 301– 311.
- Fox, Nick J. (1998), "Foucault, Foucauldians and Sociology", **The British Journal of Sociology**, 9(3): 415–433.
- Gerrie, Jim (2003), "Was Foucault a Philosopher of Technology", **Techné**, 7(2): 14–26.

- Goldstein, Jan (1984), "Foucault among the Sociologists: The "Disciplines" and the History of the Professions", **History and Theory**, 23(2): 170–192.
- Gönenç, Levent (2001), "Meşruiyet Kavramı ve Anayasaların Meşruiyet Problemi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 50(1): 131–152.
- Humphrey, C.; Miller P. ve Scapens, R.W. (1993), "Accountability and Accountable Management in the UK Public Sector", **Accounting, Auditing and Accountability Journal**, 6(3): 7-29.
- Koskela, Hille (2000), " "The Gaze without Eyes": Video-Surveillance and the Chancing Nature of Urban Space", **Progress in Human Geography**, 24(2): 243- 265.
- Lacombe, Dany (1996), "Reforming Foucault: A Critique of the Social Control Thesis", **The British Journal of Sociology**, 47(2): 332–352.
- Miller, P. and Rose, P. (1990), "Governing Economic Life", **Economy and Society**, 19(1): 1–31.
- O'Neill, John (1986), "The Disciplinary Society: From Weber to Foucault", **The British Journal of Sociology**, 37(1): 42–60
- Palen, Leysia; Dourish, Paul (2003), "Unpacking 'Privacy' for a Networked World", **Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, Conference on Human Factors in Computing Systems Ft. Lauderdale, Florida, USA, April 05 – 10, 2003.**
- Presthus, Robert V. (1960), "Authority in Organizations", *Public Administration Review*, XX(2): 86–91, özetleyen Cemil Cem, (1972) "Örgütlerde Otorite Sorunu", **Amme İdaresi Dergisi**, 5(1): 116–127.
- Regan, Priscilla M. (1996), "Genetic Testing and Workplace Surveillance", Lyon, David/Zureik, Elia (eds), **Computers, Surveillance and Privacy**, Minneapolis, University of Minnesota Press: 21–46.
- Rooney, David (1996), "A Contextualising, Socio-Technical Definition of Technology: Learning from Ancient Greece and Foucault";
http://www.google.com.tr/#hl=tr&source=hp&biw=1276&bih=627&q=A+Contextualising%2C+Socio-Technical+Definition+of+Technology%3A+Learning+from+Ancient+Greece+and+Foucault&btnG=Google%27da+Ara&aq=f&aqi=&aql=&oq=&gs_rfai=&fp=a4289074fca3ad54
- Rose, P. and Miller, P. (1992), "Political Power Beyond the State: Problematics of Government", **British Journal of Sociology**, 43(2): 173–205.
- Rouse, Joseph (1994), "Power/Knowledge", Gutting, Gary (ed.), **The Cambridge Companion to Foucault**, Cambridge, Cambridge University Press: 92–114.
- Savcı, İlkey (2002), "İşyerlerinde Elektronik Denetim ve Gözetim", **Küreselleşme, Emek Süreçleri, Yapısal Uyum**, Dikmen, Ahmet Alpay (der.), Ankara: Sosyal Bilimler Derneği, İmaj Yayıncılık.
- Townley, Barbara (1993), "Foucault, Power/Knowledge, and Its Relevance for Human Resource Management", **Academy of Management Review**, 18(3): 518–545.